

גדעון קונדה ביקורת במבחן: אתנוגרפיה וביקורת תרבות בישראל

החברה הישראלית, יסכימו ודאי רוב מבקריה, חדורה ומוקפת בעולם עשיר של דימויים ותפישות סותרות של אופיה, גבולותיה (הן הטריטוריאליים והן החברתיים), האנשים החיים בה (ומחוץ לה) והאוריינטציות הפוליטיות והתרבותיות שלהם. כך, למשל, בשיח הפוליטי מיוצגת ישראל בתור הדמוקרטיה היחידה במזרח-התיכון, ארץ מקלט, כור-היתוך, גטו מזוין, מדינה דו-לאומית, מדינת צלבנים, חברה לוונטינית, אי מערבי בים מזרחי, אמריקה קטנה. דימויים אלה, ועולם המשמעויות והחוויות המקופל בהם, משפיעים על כל הרמות של החיים הישראלים: הם מעצבים לא רק את הדיון בנושאים המרכזיים שעל סדר-היום הציבורי אלא מחלחלים גם לתוך התהליך החבוי יותר של הגדרתם וייצוג זהותם ועולמם הפנימי של יחידים וקבוצות שונות. בתנאים אלה, רוב המשתתפים בחיים התרבותיים – ובחיי היומיום בכלל – עוסקים באופן אינטנסיבי (שלא לאמר אובססיבי) בניסיונות להבין, להסביר ולקרוא תיגר על אספקטים שונים של סביבתם התרבותית.

מהו תפקידם של אתנוגרפים, שחקר התרבות הוא לבי-לבו המוצהר של עיסוקם, בתוך ים גועש זה של פרשנות וביקורת תרבות? העיסוק האתנוגרפי הוא, על פניו, ניסיון מדעי-נטרליסטי לתיעוד "התרבות" של קבוצה חברתית: החוקר מתמקם במקום זה, מוזר ולא-ידוע, חווה אותו באופן בלתי-אמצעי, ומנסה לתרגם חוויות אלה לייצוג טקסטואלי אובייקטיבי של אותו אוסף קשה להגדרה אך אמיתי של חוקים, כללים ונורמות, ידע, אמונות וערכים, זיכרונות ורגשות קולקטיביים, שעל-פי התפישה האתנוגרפית, נותן משמעות ואף מעצב את אורח-חייה של הקבוצה הנדונה.¹ תיעוד זה אמור לספק מעין הבהרה והנהרה של "נקודת-המבט של הילד", שמאפשרת לצרכניהן "לדעת את האחר", להפוך את המוזר והאקזוטי – בין אם בארצות רחוקות ובין אם מעבר לפינה ובמורד הרחוב – למוכר וידוע.

ברם, הניסיון ההיסטורי מוכיח כי פרוגרמה זו חדורה ניגודים פנימיים. הטקסט האתנוגרפי לכוד בין שתי עמדות קוטביות סותרות לגבי הקשר בינו לבין המציאות אותה הוא מתיימר לתעד: מצד אחד, חשיפה, ביקורת, ואף קריאת תיגר על הגדרות אידיאולוגיות או אינטרסנטיות של המציאות החברתית (ועל דפוסי-הפעולה הנובעים מהן); מצד שני, ייצוג, תמיכה, מחזור ומתן לגיטימציה מדעית להן. במאמר זה אפתח טענה ביקורתית זו לגבי אתנוגרפיה בכלל, ואנסה לברוק – דרך ניתוח רטרופקטיבי של טקסטים אתנוגרפיים שלי – אם וכיצד כוחות אלה באים לידי ביטוי ובאיזה אופן הם משפיעים על אופיו ומקומו של המחקר האתנוגרפי בהקשר הישראלי.

1. על ההגדרה המדויקת של המונח תרבות, כמו-גם על הסטטוס המדעי והאונטולוגי הבעייתי שלה, יש כמובן, דיון אי-סופי. ראה, למשל, Said and Kluckhohn 1952; Kroeber and Kluckhohn 1978. האתנוגרפיה מתרחשת תחת תגים דיסציפלינריים שונים אך עיקר השימוש בה כמתודה המרכזית של האנתרופולוגיה ותחת הכותרת "תצפית משתתפת" באגף האוטורי יותר של הסוציולוגיה. למרות ההבדלים הברורים (Sociologists study the West, anthropologists all the rest) זוהי הבחנה ההולכת ונעלמת. כיום אנו מוצאים יותר ויותר שימוש באתנוגרפיה בדיסציפלינות משנה: אתנוגרפיה ארגונית, חינוכית, רפואית ומדעית. כמו-כן, נמצא פרקטיקה דומה במה שזכה לכינוי "New Journalism", שבין יוצגיו המקומיים גם סופרים כעמוס עוז ורוד גרוסמן (פה ושם בארץ ישראל; ממורדות הלבנון; הזמן הצהוב).

I. ביקורת האתנוגרפיה

האתנוגרפיה נשענת באופן מסורתי על מבנה נרטיבי המכונה לעתים "ריאליזם אתנוגרפי" (Marcus & Cushman 1982). בז'אנר זה מיוצג האתנוגרף-המחבר כצופה אובייקטיבי, רואה ואינה נראה, המשתמש בפרוצדורות מוגדרות היטב של איסוף, מיון ופירוש נתונים, כדי ליצור ידע מדעי תקף. מנקודת-מבט זו, שאלת השימוש הנעשה בידע היא משנית. למרות זאת, הטקסטים האתנוגרפיים חדורים במה שז'אן פרנסואה ליוטאר (Lyotard 1989) מכנה מטא-נרטיב – ניסיונות לבסס את הלגיטימיות שלהם כדפוסי-שיח בתוך קונטקסט פוליטי והיסטורי רחב הרבה יותר. בקרב קהיליית האתנוגרפים אנו מוצאים ביטויים מטא-נרטיביים בשיח המתודולוגי המסופח לטקסטים ריאליסטיים או הקיים בפני עצמו, ביומנים אישיים וביקורת העצמית המלווה את הפעילות המקצועית בתחום.² מטרת האתנוגרפיה העולה מטקסטים אלה (מעבר לידע לשמו) נעה במסורת האנתרופולוגית על רצף שבין קריאתו הבלתי-נשכחת של אדוארד טיילור (Tylor 1871) לסמן תרבויות להשמדה לבין המגמה העדינה יותר למצוא ולשמר בכתב תרבויות גוועות (Marcus & Fischer 1986). בדומה לכך, במסורת הסוציולוגית נע רצף ההצדקות בין ייצור חומר-ידע ל"מהנדסי" תרבות לבין סיפוק הצדקות אידיאולוגיות לרפורמות ליברליות (Van Maanen 1988).

בשנים האחרונות אנו עדים לקולות גוברים של ערעור על תפישות מסורתיות אלה בנוגע למקומה ולתפקידה של האתנוגרפיה. סוג אחד של ביקורת מתייחס לתפקיד האידיאולוגי של הטקסט האתנוגרפי, והסוג האחר מתמקד בסטטוס האפיסטמולוגי שלו. הביקורת האידיאולוגית (Assad 1988; Hymes 1972), בין אם היא מושמעת בתוך קהילת האתנוגרפים ובין אם מחוצה לה, הגיעה למעמד של ידע מוסכם ואף מקובל. על-פי תפישה זו, העוסקים באתנוגרפיה פעלו ופועלים בקונטקסט פוליטי בו לחברות מהן באים החוקרים כוח רב יותר מלחברות אותן הם מבקשים לחקור. חוקר התרבות, אם כן, מייצג את המרכז החוקר את הפריפריה, העשיר את העני, בעלי-הידע את חסרי-הידע, המטרופולין את הקולוניות, המדכאים את המדוכאים. באופן דומה, אתנוגרפיה סוציולוגית מבית מיוצגת כביטוי למנטליות הבורגנית המציצה אל עולמות חברתיים מגרים של "המעמדות הבעייתיים" ושולי החברה (מה שנהגים לכנות "nuts, sluts, perverts and their keepers"). בשני המקרים, יטענו המבקרים, האתנוגרפים עושים כסופו של דבר, במתכוון או שלא במתכוון, אי-צדק עם מושאי מחקריהם: הם תומכים בגלוי בבעלי-השררה – פקידי הארמיניסטריציה הקולוניאלית ודומיהם בארצות רחוקות או סוכני הפיקוח החברתי מבית – או לפחות מחזקים את תמונת-העולם שמכוונת את דפוסי-פעולתם ומצדיקה אותם. ואם לא זאת, או עצם הגדרת החוקר והנחקר הוא כבר ייצוג או תרומה ליחסים לא-שוויוניים.

הטיעון האפיסטמולוגי הנשמע יותר לאחרונה מתחיל מן התובנה הבסיסית של הביקורת האידיאולוגית אך מתיימר להיות כללי יותר (Clifford & Marcus 1986). המטרה המיידית והנוחה יחסית לביקורת היא אותו ז'אנר ריאליסטי המאפיין את השיח האתנוגרפי. האתנוגרפיה, טוענים המבקרים (בסרקוזם לא-מוסתר), היא פיקציה, ומושא המחקר לא ניתן לידעה מדעית לפי הגדרה, וודאי שלא לייצוג "אובייקטיבי". היומרה לידע אובייקטיבי, אם כן, איננה אלא אלימות סימבולית המופעלת נגד אלה החסרים זכות דיבור. למרות ההקשר הפוליטי הברור של הביקורת, מוסט מוקדה בפועל לעיסוק במנגנוני ייצוג. הביקורת האידיאולוגית הבסיסית מתורגמת עתה לשיח רלטיביסטי "עשיר" ו"מתוחכם" יותר (אך גם, בהכרח, פחות פוליטי ועל כן קל יותר לעיכול) של פרשנות ספרותית פוסט-מודרנית.³

ביקורת מעין זו מלווה את כל סוגי השיח במדעי החברה, על פי רוב כהסתכלות עצמית אירונית. אולם הנפח והעוצמה של הביקורת העצמית בכל דיסציפלינה משתנים עם השינויים המתחוללים אצל העוסקים בה, מממנים אותה והנחקרים עליה; כאשר, מסיבה זו או אחרת, הביקורת גוברת, יש לנו "משבר" וקריאות לרפורמה. אצל האתנוגרפים החשים משבר מעין זה, הרפורמה המוצעת לוקחת, באופן לא-מפתיע, את ביקורתה העצמית כמודל לפרקטיקה אתנוגרפית חלופית.

II. אתנוגרפיה כביקורת

מצע לאתנוגרפיה ביקורתית נוסח לאחרונה על-ידי אתנוגרפים אמריקניים בחיפוש אחר הצדקות חדשות לפרקטיקה מחקרית עם מושאי מחקר ההולכים ונעלמים (או, מוכנים פחות לשיתוף-פעולה

2. ראה, למשל, Malinowski 1967; Agar 1980; Van Maanen 1988.
 3. על ההד-פוליטיזציה של הרלטיביזם הפוסט-מודרני ראה, למשל, Diggins 1992.

עם חוקריהם). דוגמא טובה לרטוריקה זו היא ספרם של מרכוס ופישר (Marcus & Fischer 1986) *Anthropology as Cultural Critique*. לטענתם (שהיא למעשה מחזור של טובנה מוכרת היטב), אם מטרת האנתרופיה היא להפוך את הזר למוכר, הרי שיש להעמידה על ראשה ובעזרת אותם כלים מחקריים לעשות את המוכר לזר, את השגרתי לאקזוטי. במילים אחרות, מרכוס ופישר מציעים למקד את המבט האנתרופי בבית החוקר ולחשוף את המציאות התרבותית והחברתית "המובנת מאליה" לדיון ביקורתי נוקב.

לאנתרופיה ביקורתית נוסח מרכוס ופישר שלושה מרכיבים: ראשית, על הטקסט האנתרופי, הנוטה בדרך-כלל ללכת לאיבוד בים של פרטים תיאוריים, לחזור ולהתייחס להקשר הפוליטי, הכלכלי והחברתי הרחב יותר של האלמנטים התרבותיים הנדונים. טיעון מוכר זה של "יער ועצים" דורש, למעשה, מן העוסקים באנתרופיה לגלות מחדש את התיאוריה החברתית ולוותר במידת-מה על ההתמכרות הכמעט מטאפיסית לפרספקטיבות פנומנולוגיות: "מחקר אינדוקטיבי טהור", "הבניה חברתית של המציאות" ו"נקודת-מבטו של היליד". הכיוון המוצע, אם כן, הוא חזרה לאיזון הווריאנטי הנשכח של פעולה ומשמעות, תיאורטיזציה נומוטית ואידיאוגרפית, הסבר והבנה (Weber 1949). זהו צירוף של גישה מתודולוגית מתוחכמת לזיהוי ולהבנה של ייצוגי משמעות אך כזו החסרה כלים תיאורטיים לבחון את הקשרם החברתי, וגישה ביקורתית בעלת כלים תיאורטיים מפותחים אך כזו החסרה כבוד לניואנסים הדקים של בסיסה האמפירי.

שנית, על הטקסט האנתרופי לעבור הסבה מחקירת האחר לחקירה עצמית. למרות שהגבול בין העצמי והאחר רחוק מלהיות מקובע וקל לזיהוי, כפי שנדמה למרכוס ולפישר, הכיוון המוצע הוא ברור: על האנתרופיה למקד מבטה בבית החוקר - החברה המערבית התעשייתית (זיהוי אוטומטי כמעט, אליו אחזור בהמשך). הדבר יכול להתבצע באופנים מספר. האנתרופיות המסורתיות של החברות המסורתיות יכולות לשמש בסיס להשוואה או אף כאלגוריה. אך יותר מכך, פישר ומרכוס קוראים ל"רה-פטריוציזם" של הפרקטיקה האנתרופית ולפירוק הגבול בין העצמי והאחר, המונצח בהבחנה בין אנתרופולוגיה לסוציולוגיה. כאן יש צורך לחקור לא רק את קבוצות השוליים אלא גם - ואולי במיוחד - את המרכז: את האליטות, את בעלי-השררה, את בעלי-המאה, את בעלי-הרעה. במלים אחרות, מוצע לאנתרופים לגלות מחדש את המוטיבציות הישנות ואולי הנשכחות של התיאוריה הסוציולוגית הקלסית, וללמוד מגישות ביקורתיות קיימות ואף פוריות בעולמות תוכן אחרים.⁴

אם שני המרכיבים הראשונים של אנתרופיה ביקורתית דורשים תיקון מסוים של דפוסי-הפעולה הקיימים, הרי המרכיב השלישי מהווה שינוי עקרוני. לדעת מרכוס ופישר, אם העצמי האנתרופי - הפסיכולוגי, הסוציולוגי, התרבותי והפוליטי - מוכר כחלק חשוב בתהליך התצפית, הפירוש והכתיבה, וכחלק מקבוצה שהיא מושא לגיטימי ואף רצוי של מחקר וביקורת, הרי שהוא - אנו - נדרשים לתיאורטיזציה של קיומו - קיומנו - בשדה הנחקר ובטקסט המייצג אותו. ביקורת תרבות, במלים אחרות, מחייבת את האנתרופרף לבחינה, למודעות, לניתוח ולייצוג עצמי, מה שפעם נמצא בשולי הטקסט הריאליסטי - נספח או הערת שוליים מתודית, חומרי-רקע, רכילות מקצועית - הופך עכשיו, תחת הכותרת המדעית "רפלקסיביות", לציר מרכזי של עבודה אנתרופית ביקורתית ולמגבלה מתחייבת על הפרוצדורות האנליטיות ועל מנגוני הייצוג שלה. לזה, למרבה הצער, אין למרכוס ולפישר (ובעצם לא לאיש) הרבה דוגמאות משכנעות.

ביקורת התרבות, שאלה מרכיביה, מוצגת אם כן כאלטרנטיבה וכאתגר לאנתרופיה המסורתית. האם אבחנות אלה רלוונטיות בהקשר הישראלי? ואם כן, איזה תנאים ייחודיים יוצרת הסביבה התרבותית הגועשת בישראל עבור אנתרופים ביקורתיים?

III. האנתרופיה בישראל: אידיאולוגיה או ביקורת

האנתרופיה הישראלית, על פי רוב אנתרופולוגית במחויבות הדיסציפלינרית הפורמלית שלה, ניצבת - אולי בגלל ההיסטוריה הישראלית הייחודית של הגירה וקולוניזציה - על הגבול הדק והעמום שבין אנתרופולוגיה לסוציולוגיה. רשימת הנשאים הנחקרים שמונה עמנואל מרקס (Marx 1980, 7) הינה אופיינית:

בחירות ברובע הערבי של העיר... אזור עוני [סלאמס] בתל-אביב... אינטראקציה בין דיירים של בית-אבות לבין ההנהלה... קליטת עולים חדשים מגרוזיה... לחיים בערים ישראליות... שינוי

4. הם מזכירים סרטים דוקומנטריים, אמנות סוריאליסטית וסוציולוגיה אורבנית נוסח שיקגו.

הסטטוס של נשים בכפר הערבי... בית-כלא לנשים... ריבוד הקיבוץ... מאבק של בדווים שהתיישבו בעיר לדריסת רגל בכלכלה... משק בית בכפר בדווי שנתמך על-ידי הממשלה... מושב משגשג שמגדל תרנגולי הודו בהיקף תעשייתי... יחסי יהודים-ערבים בעיר העתיקה של יפו... ילדי עולים כורדים בירושלים... פוליטיקה מקומית ונישואים בעירייה ערבית קטנה... מושב של עולים מלוב... תפקיד הנשים במושב של עולים מתימן... כפר דרווי בגליל... התיישבות יהודית בארץ-ישראל בשנות העשרים... נשים בקיבוץ.

הן בתכנון של ציטוט זה והן בשפה בה הוא נוקט נחשפת העמדה הדו-משמעית של אתנוגרפים ישראלים. מצד אחד, הם חוקרים את חברתם-הם תוך רגישות לבעיות הספציפיות שעל סדר-היום הפוליטי והתרבותי המקומי. מצד שני, הם מזוהים עם מרכזי מחקר והוראה מערביים - שם רכשו רבים מהם את השכלתם ולהם מסורה מחויבותם המקצועית. כתוצאה מכך, נטו החוקרים הישראליים לעסוק בקבוצות שהמרכז מגדירן כשוליות, חריגות או סטיות בצורה זו או אחרת, ולראות ולהראות אותן באור אקזוטי או מסורתי. לבד מן המקרה המיוחד של הקיבוץ מודגשים במיוחד מהגרים יהודיים בני עדות המזרח ואוכלוסיות ערביות מקומיות; ואילו במהדורה הביקורתית יותר נחקרים הסוכנים, המכנים והתהליכים הביורוקרטיים שעוסקים בקליטה, כינון, תיוג, טיפול, ענישה, פיתוח, שיקום ושיפור של חברי קבוצות אלה.⁵ גלי הגירה חדשים והבעיות הקשורות בגורלן המשתנה של קבוצות שונות (והלא-משתנה של אחרות) יוסיפו ויניעו ודאי את הפעילות האתנוגרפית הנערכת במתכונת זו.

כיצד ניתן להעריך את תרומתה, השפעתה ומקומה של העבודה האתנוגרפית הישראלית? בתוך שורות המקצוע, הסטנדרט המקובל להערכה הוא "רלוונטיות". סטנדרט זה יכול להיתרגם לדרישה למחקר "אובייקטיבי" ואף "ביקורתי", שאינו תומך בהכרח בנקודת-המבט של הרשויות או השלטונות, ויש לו עניין מוצהר ב"טובת" הנחקרים. כך, למשל, נאמר - באנגלית, ובלי להיכנס לדקויות בנוגע למדי בדיוק "טובתם" של הנחקרים ומי מגדיר אותה - בדיון על עתיד האנתרופולוגיה בישראל שנערך בכנס השנתי של האגודה האנתרופולוגית הישראלית (Marx 1983):

חלק גדול מעבודתנו הוא בעל רלוונטיות חברתית. אנו משתדלים לחקור נושאים שעשויים לתרום לרווחת האזרחים במדינה ולא רק נושאים שיש בהם עניין אקדמי שוטף. אין זה מחקר יישומי, עבודה שהוזמנה על-ידי סוכנויות ממשלתיות או על-ידי גורמים כלכליים, והיא מנסה לענות על הבעיות שלהם. עבודתנו מוקדשת לבעיות סוציולוגיות ומבקשת להרים תרומה תיאורטית. אבל האמונה המונחת מאחורי כל זה היא שעבודתנו הינה חשובה ועשויה להיות שימושית במיוחד לאנשים שאנו עובדים איתם. הנטייה הזאת קשורה לעובדה שאוכלוסיית המחקר שלנו קוראת את עבודתנו ומעריכה אותה בהתאם לאמות מידה תועלתיות. הפיקוח החברתי שלהם דוחק בנו להפיק עבודה בעלת ערך מעשי.

לעומת זאת, החיפוש אחר רלוונטיות מוביל גם לשאיפה לשיתוף-פעולה הדוק (יותר או פחות) עם יחידות ביורוקרטיות אלה או אחרות - בעיקר בממשלה או בסוכנות - האמונות על "טיפול" באוכלוסיות הנחקרות. דוגמא קיצונית לכך, אך עם זאת אופיינית לאופן החשיבה ולרצון להשפיע, היא הצעה שהועלתה עם קום המדינה לממשלת ישראל להקים משרד לאנתרופולוגיה יישומית:

בתוצאות המעשיות של האנתרופולוגיה השימושית, בשיטות שפותחו על-ידיה, יכולה וצריכה מדינת ישראל להשתמש ללא-דיחוי. קודם-כול קיימים בישראל שני סוגי קבוצות אנשיות המהוות יחידות נפרדות פחות או יותר מבחינה תרבותית, והם: המיעוטים הלא-יהודיים מזה, ועדות המזרח היהודיים מזה. תרבויותיהן המסורתיות של קבוצות אלה שונות במידות מסוימות מתרבותו של הרוב היהודי האשכנזי... הפרשים וחילוקים אלה עלולים לגרום על נקלה לחיכוכים במקומות ובעניינים הבלתי-צפויים ביותר... בה במידה שפרצופה המיוחד של התרבות הישראלית החדשה במדינת ישראל יילך ויתגבש, עלולים קשיי ההסתגלות... ללכת ולגדול. קשיים אלה לא יצטמצמו כמובן, לחוגי העולים מארצות המזרח... ואולם... הם אלה שביניהם הבעיה הגיעה לשלב אקזטי כבר עכשיו. והוא הדין במידה גדולה עוד יותר ביחס לבני המיעוטים הלא-יהודיים, שבינם ובין הרוב היהודי אין למצוא כמעט קווי תרבות משותפים...

המשרד לאנתרופולוגיה שימושית... יעסיק... עובדים מומחים באנתרופולוגיה שימושית בכלל ומומחים... בקשר לבעיות בני התרבויות המזרחיות בפרט.

5. ראה גם Deshen and Handelman 1975. ליצאים מן הכלל ראה Katriel 1986; Ben Ari 1989.

ראשי המיניסטרוניס... בעת קביעת קווים וגישות אדמיניסטרטיביים כלליים חשובים, העלולים לגרום לשינויים מסוימים בחיי איזו. עדה או קבוצה... יוכלו לקבל את חוות דעתו של המשרד ביחס להשפעתה המשוערת של אותה החלטה... בעת הוצאתה לפועל של איזו תקנה או פקודה כללית... ויכולו... לקבל את חוות דעתו של המשרד ביחס לרכיבים הטובות ביותר שבהן אפשר להוציא לפועל את התקנה... המשרד עצמו יוכל להציע למחלקות הממשלתיות השונות לנקוט בשיטות או באמצעים מסוימים...

לא יהיה קל למצוא איש מתאים למשרת מנהל המשרד... משום כך החליט כותב התזכיר הזה להציע את שירותו לממשלה... (פטאי, ללא תאריך).

יחידות אדמיניסטרטיביות מעין אלה אכן הוקמו ופעלו – באופן צנוע הרבה יותר ובתנאים אחרים – במשך השנים שחלפו מאז קום המדינה.

כיצד עיצבו מוטיבציות אלה בפועל את הקורפוס המחקרי שיצר אתנוגראפים? הניסיון היחיד להערכה סיסטמטית נעשה על-ידי החוקר ההולנדי ון טפלן (Van Teeffelen 1977; 1978). בהתבססו על ניתוח טקסטואלי ועל ראיונות עם חוקרים מקומיים, הוא טוען כי מחויבות א-פריוורית מוצהרת לעקרונות ציוניים הובילה להתמקדות המחקר במהגרים יהודיים ובתהליכי ההסתגלות שלהם, עם דגש תיאורטי על השגת "אינטגרציה של המערכת", דגש המחזק את האידיאולוגיה הציונית הדומיננטית השואפת להטמיע מהגרים יהודיים בתוך "חברה מערבית דמוקרטית" ולהרחיק אחרים. טיעון זה מתיישב עם הביקורת הכללית יותר על הפרקטיקה האתנוגרפית: בחירת מושאי המחקר והכלים התיאורטיים לפרשם מבנה – במוצהר או במרומז, במעשה או במחדל – את המרכז, את אורח-חיו, ואת תפישת-עולמו, כסטנדרט המובן מאליו והבלתי-מעורער להערכת "האחר". אם ון טפלן צודק, אז יהיו כוונותיהם של החוקרים אשר יהיו, המרחק מן המחקר האתנוגרפי "הטהור" ועד ל"משרד לאנתרופולוגיה יישובית" אינו גדול.

ברם, מחקר של ון טפלן סובל, לרוע המזל, מאיכות נמוכה למדי. על עובדה זו הודרוו להצביע אנתרופולוגים מקומיים, הן כנאשי מקצוע ביקורתיים והן כ"ילידים" פגועים ונועמים (Shokeid, forthcoming). אך מעניין ככל שיהיה, הוויכוח עם ון טפלן, העוסק בכישורי החוקר, בעמדותיו הפוליטיות ובסטטוס המורכב של האינפורמנטים שלו, דוחק הצדה את השאלה העיקרית שהוא מעלה: האם וכיצד חודרת הפרספקטיבה האידיאולוגית השלטת אל הטקסט האתנוגרפי המקומי, ואיזה מגבלות היא שמה על הפוטנציאל הביקורתי שלה?

במאמר זה אבקש לדון בשאלה זו. אך כדי לעשות זאת לא אפנה לביקורת מקיפה של גוף הידע שנוצר על-ידי אתנוגרפים מקומיים – עבודה חשובה מעין זו חייבת להמתין לטוציולוג מוכשר של הידע. תחת זאת – לא כתחליף, כי אם בדרכם המתסכלת של אתנוגרפים – אחפש את התשובות לשאלות גדולות במקומי ובספציפי: במקרה זה בטקסטים אתנוגרפיים שאני ייצרתי ובשחזור של הנסיבות בהן הם נוצרו. איני טוען לא לאיכות ולא לייצוגיות של הטקסטים שאדון בהם; אך לטוב ולרע, הם ניסיון המוכר לי היטב לעשות אתנוגרפיה ביקורתית.⁶ כך, קריאה רטרוספקטיבית שלהם מאפשרת (עם כל המגבלות של סוג זה של טיעונים) לא רק להדגים את ההיגיון האתנוגרפי הביקורתי על יתרונותיו וחסרונותיו, אלא גם לנסות וליישם הלכה למעשה את הקריאה לרפלקסיביות, כלומר, ניתוח מגבלות הטקסט במונחיו שלו ובמונחי ההקשר הפוליטי-היסטורי הרחב יותר והאישי-פסיכולוגי הצר יותר, שמתוכם צמח ולהם הכותב – אני – היה עד ושותף. וכמו בכל טיעון אידיוגרפי, שאלות על תקפות ההכללה מן הספציפי הן במידה רבה באחריות הקורא.

מהכללי, אם כן, אעבור לפינה קטנה ואולי נידחת של החיים הישראליים: עולמם החברתי של קציני מבחן לנוער והקליינטים שלהם בירושלים. אך קודם-כול, אזהרה: בנקודה זו מתבקש הקורא לצלול אל תוך הטקסט ובאמצעותו גם אל תוך העולם אותו הוא מנסה לייצג, מבלי לאבד קשר עם השאלות העקרוניות שהועלו עד כה. הדברים עלולים להיראות ארוכים, אולי חוזרים על עצמם, ולא תמיד רלוונטיים, במיוחד לאלה שהזיגור אתנוגרפי אינו מוכר להם. אך מעקף ארוך זה יתברר, אני מקווה, כמוצדק: הוא מדגים במידה מסוימת את היחס האופייני לחשיבות הפרטים האמפיריים בבניית הטיעון האתנוגרפי, ואת הניסיון להכליל ממקרים פרטיים, וייתן די חומרים טקסטואליים להעמיד את השאלות העקרוניות במבחן.

6. אני עוסק בגרסה הסוציולוגית של אתנוגרפיה, באוריינטציה הארגונית שלה. במונח זה, עבודתי שונה מחלק ניכר של העבודה האתנוגרפית הנעשית בארץ. באיזו מידה, אם כן, ניתן להקיש מניסיוני – זוהי החלטה של הקורא.

IV. מבחן

החומרים האתנוגרפיים שיובאו להלן נבחרו מתוך מחקר על שירות המבחן לנוער בירושלים. זהו בפירוש מחקר מיטרי. עבודת-השדה נערכה על-ידי ב-1982. החומר הוכן כדו"ח מחקר ב-M.I.T. (המכון הטכנולוגי של מסצ'וסטס, ארצות-הברית), שם הייתי תלמיד מחקר באותה תקופה. הוא הוצג בכמה כנסים מדעיים במשך תקופת לימודי, פורסם בחלקו בכתב-עת אמריקני מן הדרג השלישי (Kunda 1986) ונשכח במהרה. במונחים אקדמיים, זוהי עבודה זניחה. למרות זאת היא מעניינת כמסמך: מה נמצא בה ומה לא, מה העקרונות שהנחו את הבחירה ואיזה סיפור רחב יותר היא מספרת על מבחן, על אתנוגרפיה ועל ביקורת.

ראשית, אתייחס לטקסט. לטוב ולרע זהו מחקר שנוסח במונחי ז'אנר ביקורתי מסורתי: דיון סוציולוגי בפיקוח חברתי, בידע מקצועי, בארגונים המטפלים באנשים, בסטייה חברתית ובתהליך התיגו - כולם נושאים מקובלים למדי בשיח הסוציולוגי מאגפו הביקורתי.⁷ מנקודת-מבט זו המחקר אינו מתמקד במושאי תהליכי המיון והשינוי - מאושפזים, אסירים, הניכים, תלמידים וכן הלאה - אלא דווקא באלה העוסקים במיון ובשינוי - פסיכיאטרים, מורים, פסיכולוגים, שופטים וכדומה, והסדרים החברתיים המאפשרים להם, כפי שניסח זאת ארווינג גופמן, "לשים חותמת של רשמיות על גרסאות שונות של המציאות" (Goffman 1983). כך, הטקסט מציב לעצמו כמטרה לחשוף ולנתח את מה שמקובל לכנות בספרות זו "אידיאולוגיה עיסוקית" - גוף הידע המקצועי - אצל קבוצה מסוימת אחת: קציני מבחן לנוער.

הטקסט פותח בתיאור תמציתי וקצר של העיסוק, ועיקרי הדברים מובאים להלן כחומר-רקע. קציני מבחן אמורים, על-פי החוק, לייצג נקודת-מבט טיפולית ושיקומית בתוך המסגרת המשפטית המטפלת בעבריינות נוער. בארץ מאורגנים קציני המבחן כיחידה עצמאית במשרד הרווחה. היחידה מחולקת ליחידות משנה בעלות אחריות אוזרית, כשבכל יחידה מקומית כמה קציני מבחן, על פי רוב בעלי הכשרה בעבודה סוציאלית, העובדים באופן פרטני עם הקליינטים. שני סוגים של עבודה מוגדרים בחוק: "חקירה פסיכו-סוציאלית" ו"מבחן". נער או נערה (מתחת לגיל 18) המואשמים בעבירה מופנים לקצין מבחן לחקירה במהלכה נבדקות הנסיבות החברתיות והאישיות של העבירה, ובסופה מוגש דו"ח עם המלצות הנוגעות בין המלצה למשטרה לסגור את התיק לבין הצעות לבית-המשפט על אופן הטיפול אם הנער נמצא אשם. בנוסף לאופציות הענישה המקובלות בחוק (מאסר או קנס), רשאי בית-המשפט להחליט על אופציות טיפוליות שהמרכזית שבהן היא מבחן. במקרה זה, נתון בית-המשפט את העברייני תחת פיקוח של קצין מבחן לתקופה קצובה, שבסופה רשאי קצין המבחן להמליץ על סיום המבחן או להחזיר את התיק לבית-המשפט לשם מתן גזר-דין. החוק, אם כן, נותן מסגרת כללית ביותר לעבודה, כשעל קציני המבחן למלאה בתוכן. כדי לעשות זאת, פיתחו קציני המבחן המשגה שיטתית ומפורשת של עבודתם, אותה הם מכנים "טיפול סמכותי".

גוף הידע המכונה טיפול סמכותי עומד במוקד המחקר. עיקר הטקסט הוא ניסיון לתאר את מה שקציני המבחן חושבים וטוענים שהם עושים ואת מה שהם עושים בפועל תחת כותרת זו. התיאור מעוגן לחלוטין בקונוונציות של הז'אנר של ריאליזם אתנוגרפי. הסימן הראשון לכך מופיע בהערה הסטנדרטית והריטואליסטית למדי על "שיטת מחקר". (כל הציטוטים להלן תורגמו מן המקור האנגלי.)

שיטה

המחקר נערך במשך קיץ 1982... החומרים האתנוגרפיים נאספו בדרכים מספר... הצטרפתי לקציני מבחן בעת פעילותם היום-יומית... קיבלתי תחת אחריותי טיפול (כמתלמד, עם הדרכה) במקרים מספר... בדקתי מקרוב את התיקים... השתתפתי באספקטים פורמליים ולא-פורמליים של החיים הארגוניים: ישיבות צוות, קבוצות הדרכה, ועדות, התייעצויות, ארוחות משותפות וכן הלאה... ראינות פורמליים עם קציני מבחן הוסיפו על שיחות אד הוק רבות... ניהולתי יומן שדה מפורט בו תיעדתי אירועים, שיחות וממצאים מהתיקים בהם עיינתי... שיטה זו אפשרה לי לחוות באופן ישיר את הדיאלמות אתן מתמודדים קציני המבחן במסגרת עבודתם, ועוררה שאלות שאחרת היו נשארות חבויות...

כפי שניתן היה לצפות מתוך הבניית המעמד "האובייקטיבי" של החוקר, הפרק הבא מכונה ממצאים, והוא מורכב מסדרת ציטוטים (מאובחנים היטב בטקסט האורייגנלי) מתוך יומן השדה - fieldnotes - המסודרים ומאורגנים בתוך סכימה של הערות פרשניות. יומן השדה, טוענים האתנוגרפים, הוא

7. ראה, למשל, עבודותיהם הקלאסיות של Strauss et al. 1964 ו-Goffman 1961.

לבילבה של העבודה האתנוגרפית. זהו רישום מפורט ורחב של אירועים, תצפיות וחוויות החוקר בעת שהותו בשדה, שיחד מהווים את הנתונים האמפיריים הקשים של העבודה המדעית. ברם, בטקסט הסופי הקורא זוכה רק לרמזים על קיום היומן ועל המציאות שהוא אמור להכיל; הוא קיים כמעין טקסט חצי-חבוי, שההבטחות על קיומו משמשות כדי לתמוך ולקדש את זכות המחבר לאמר את אמירתו הריאליסטית.

במצאים ניתן למצוא, ראשית, את הפרספקטיבה הפורמלית, מצוטטת מתוך פרסום רשמי של שירות המבחן:

שירות המבחן לנער הוא שירות טיפול-סוציאלי סמכותי... ייעודו העיקרי של השירות לטפל, לשקם ולטייע בחינוכם של קטינים בין הגילאים 13 ל-17 המופנים אליו כחשודים בביצוע עבירה. על השירות לדאוג למניעת עבריינות ולהגן בכך על החברה מפני העבריינות ונוקיה האישיים והחברתיים... מטרת הטיפול יונקת את השראתן מתיאוריות ומניסיון בתחום העבודה הסוציאלית, החינוך והפסיכולוגיה וכן מהתחום הפנולוגי המשפטי. ייחודו של שירות המבחן לנער כשירות סוציאלי הוא באוכלוסייה המופנית אליו לטיפול ובסמכותו ככלי טיפולי.

על זה נוסף ציטוט מתוך דבריה של מנהלת השירות:

קצין המבחן הוא עובד סוציאלי המשתמש בסמכות המדינה לשקם נערים שלא מסוגלים להיכנס לטיפול וללונגרי. אנחנו משתמשים בחוק לשפר אותם. להיות מטפל זה מתנה משמים. אתה נולד עם זה. אנחנו אומנים. הייחוד שלנו זה הסמכות - זה מבחין אותנו מהפסיכולוגיה הקלינית ומעבודה סוציאלית. בטיפול אנחנו משתמשים במציאות ובחוק. הפנמו את הסמכות, ובצדק.

פירוט זה של התפישה הרשמית הוא נקודת-המוצא. מולו מציג הטקסט את עיקר כוחו של האתנוגרף: חילוץ וארגון עולם המשמעויות היום-יומיות של הנחקרים (כפי שהוא מיוצג ביומן השדה). דרך היכרותו האינטימית כביכול עם "נקודת-המבט של הילד", מנסה האתנוגרף לחשוף את מבנהו: מערכות טקסוניות של מיון (קלסיפיקציה) שבעזרתן "הילדים" מארגנים ומבינים את עולמם. ההצדקה לפעילות זו, נרמז בטקסט, נובעת מכך שמערכות אלה אינן גליונות לצופה מבחוץ, ואולי אף מוסתרות במתכוון, או שהן זכו לטטטוס של תיאור תקף של המציאות, שאין עליו עוררין. כך, הצגת הממצאים מבנה את התפר לתוכו שואפת הביקורת לחדור: הניגוד בין המעשי לרשמי, בין המציאות לבין הקלסיפיקציה שלה.

בשימוש היום-יומי, טוען הטקסט, טיפול סמכותי מכיל שתי מערכות-מיון: האחת ממיינת את הקליינטים של השירות, "חומר-הגלם", כביכול, עליו מיישמים קציני המבחן את כישוריהם המקצועיים; המערכת השנייה ממיינת את דפוסי-הפעולה המקובלים בהם באים לידי ביטוי כישורים אלה. בציטטה הארוכה להלן (ממנה הוצאו לצורך בהירות וקיצור הציטוטים מיומן השדה הממחישים כל קטיגוריה כפי שהופיעו בטקסט המקורי) מוצגת הטקסונומיה הבסיסית של סוגי הקליינטים באופן סכימטי ולוגי:

הקליינטים של השירות מכונים "נערים" (או "נערות") או "מקרים", ולעתים, ברבים, "אוכלוסיית הנערים שבטיפולנו". האוכלוסייה מורכבת משתי קטיגוריות עיקריות: "ילדים טובים" ו"רגילים" (או, "האוכלוסייה הרגילה שלנו")... "ילדים טובים" באים מ"משפחות טובות", על פי רוב אשכנזיות. ברוב המקרים - המכונים גם "ילד טוב ירושלים", או "מקרה סגירה" - הם "אינם בעייתיים": הם "מתפקדים", האישום - בדרך-כלל גניבת רכב, נהיגה בלי רשיון או עישון חשיש - הוא חרפעני, והתיק נסגר. לעתים, "ילדים טובים" הם "בעייתיים" ואז הם הופכים למועמדים "לטיפול סמכותי". סימנים לבעייתיות הם "אי-תפקוד" בבית-הספר, עבירות מוסר או עבירות רכוש חוזרות...

"הרגילים" הם מעדות המזרח, על פי רוב מ"שכונות מצוקה" מוכרות. הם ממוינים על-פי דרגות של "עבריינות". קבוצה אחת, "הלא-עבריינים", מאופיינים כ"ילדים מבחינה תרבותית", כ"סובלים מהזנחה". "הדלות" קשורה בחולשה אישית: הם "חסרי עמוד שדרה", "נגררים" אחרי קבוצה או מנהיגים, "מסוממים", ובדרך-כלל מואשמים בסדרות של עבירות רכוש... קבוצה שנייה הם אלה הנמצאים "על סף הפשע", אך ש"ניתן לעשות אתם משהו". הם "מתגלגלים במורד" או "מתנדנדים", אך עדיין "אמביוולנטיים", כלומר, מפגינים מידה של חשש ודאגה לגורלם... הקבוצה השלישית הם "העבריינים". כאן אופי ומספר העבירות אינו רלוונטי - "עבריינים יודעים להסתדר". תחת זאת, הזיהוי הוא על-פי סימנים חיצוניים: כתובות קעקע, חתכים, בגדים יקרים, סיגוריות תוצרת חוץ. חומר-ירקע נוספים עוזרים בזיהוי: שייכות למשפחה ידועה, שמועות, כתובות מגורים. קליינטים אלה נתפשים כחזקים וכבעלי-יכולת; הם "איריות", "מקצוענים", "כוכבים

עולים. הם "מושכים בחוטים", "עובדים על המערכת". אך הדיאגנוזה המשייכת את הקליינט סופית לקטגוריה זו היא אישיותית: "פסיכופט", "לפסיכופט" אפיונים ברורים: "אין לו סופר אגו", "הוא חושב רק על עצמו" ולכן הוא "מקרה אבוד".

זהו, כך מתבקש הקורא להאמין, תיאור אוֹבֵיִקְטִיבִי ומדוימן של המבנה הסכימטי בעזרתו מבינים קציני המבחן את עולם הנערים שבטיפולם. עמדת המחבר כלפי הגדרת מציאות זו עולה באופן ברור מן הטון של הנרטיב וממנגוני ההזרה שהמחבר עושה בהם שימוש: "הטבעיות" של מערכת-מיון מפוקפקת ומעוררת חשדות. עמדה זו מתבהרת, מועצמת ומתחילה לקבל הסבר בתיאור המערכת הממיינת השנייה של קציני המבחן, זו המפרטת את המשמעויות המקופלות במונח טיפול, במונח סמכות ובחיבור ביניהם. טיפול, קובע הטקסט, מגדיר את המרחב האפשרי של פעילויות עם קליינטים.

הם משתמשים במושג "טיפול" להגדיר את כל סוגי הפעילויות עם וסביב קליינטים. "טיפול" מוגדר כ"עזרה" לקליינט ומוסבר בעזרת מושגים השאובים מן המינט המקצועי של עיסוקים טיפוליים אחרים כדי לשמור על הקונטציה התרפויטית... לטיפול שני מרכיבים: "שיחות" ו"עבודה טכנית". "שיחות" הן פגישות אחד-על-אחד במשרדו של קצין המבחן.

השיחות, ממשיך וקובע הטקסט בהסתמך על ציטוטים נבחרים מדברים של קציני המבחן, שונות ב"נומקן". עם "ילדים טובים", "שיחות העומק" מתקרבות לפסיכותרפיה ובהן:

הקליינט מדבר באופן חופשי על רגשות ומפגין "אינטימ" ו"הבנה". קצינת מבחן מסבירה את עבודתה עם נער אתו היא מנסה להיכנס ל"שיחות עומק":

פגישה פעם בשבוע, עם אינטימ. זאת פגישה טובה. אנחנו מדברים על אמא שלו, על מה קורה בבית, למה הוא שוכח דברים, ממה הוא פוחד - זה ממש טיפול. הוא מגיב טוב. כל שיחה נמשכת שעותיים במקום שעה. הוא מסוגל להרגיש ומסוגל להבין.

ברם, "שיחות עומק" הן נדירות, למרות שהן נחשבות בעיני קציני המבחן לפעילות רצויה ובעלת סטטוס גבוה. עם "האוכלוסייה הרגילה" הן יותר בגדר שאיפה מאשר מציאות. אפילו כשמצליחים לשוחח, קיים תמיד החשש למניפולציה ("אני לא יודע אם זה מס-שפתיים או שזה באמת בא מבפנים; אם הוא באמת מרגיש או שהוא עובד עלי" ומידת ההצלחה נתפשת כחלקית ("הוא לא התאים באמת לתרפיה. קצת אולי, אך לא יכולנו באמת לשוחח. אין לו בכלל שפה, והוא יהיה מתחיל להשתולל כשדיברתי על הסכין או על זה שהוא רוצה להרוג את אביו").

במקרים רבים הדבר נתפש כבלתי-אפשרי:

אתה מדבר עם כולם, אבל רובם לא מסוגלים יותר מכמה דקות. אתה מזמין אותם להיכנס אבל אין מה להגיד, במה להיאחז - הוא יושב שם ואתה אומר 'מה נשמע?' והוא אומר 'טוב'. 'אין היה השבוע?' 'בסדר'. 'מה עשית?' 'כלום'. זה המוות החי! אין תגובה, אין שיתוף-פעולה. אני מסתכל בתיק כזה ונהיה חולה.

אי שיתוף-הפעולה, ממשיך וטוען הטקסט, מצדיק, כמוֹבן, את תיוגו של הקליינט כ"דל".

עם קליינטים כאלה, טיפול הופך ל"עבודה טכנית", כלומר: מעורבות בחיי היומיום של הקליינט: חיפוש עבודה ומגורים, קשר עם מורים ונציגי ממסד אחרים, פתרון בעיות ביוחקריות:

אני מחזירה אותו לבית-הספר, מדברת עם מורים, מחזירה אותו לעבודה, רצה ללשכת התעסוקה, מסדרת לו איזה מעון או מוסד, אין יום שאני לא מתרוצצת בכל העיר, נפגשת עם אנשים, ועדות...

למרות שלשיחות סטטוס גבוה יותר מאשר לעבודה טכנית, קציני המבחן עוסקים בשתייהן. אלה המעדיפים שיחות רואים בעבודה הטכנית צד לא נעים אך הכרחי של עבודתם ואילו בעלי האוריינטציה הטכנית מתגאים ביכולתם "לסגור עניינים"... חלקם דואגים להציג את העבודה הטכנית כלא פחות "טיפולית" משיחות... אחרים רואים "שיחות" כחסרות-ערך:

שיחות לא שוות כלום. אנו עובדים עם אוכלוסייה חשדנית ועוינת, או אני עובד כמו עו"ד טוב. מה שהם רוצים זה סידור, עזרה. זה מה שהם אומרים כל הזמן: 'למה אתה לא עוזר לי?'

כאן מגיעה נקודה פרשנית חשובה, מעין ציר שעליו יפותחו בהמשך פירושים נוספים: טיפול במשמעותו התרפויטית, יהיה אשר יהיה ביטוי המעשי, חייב להתמודד עם הסתירה בין מעמדו של

קצין המבחן כמטפל לבין מקומו במערכת השפיטה והענישה בכלל והאופי הלא-וולונטרי של יחסיו עם מרבית הקליינטים בפרט. סתירה זו נפתרת בעזרת המושג "סמכות". קצין המבחן רואה בסמכות

כלי מקצועי ייחודי לשימוש בטיפול בקליינטים לא-וולונטריים, המבוסס על השליטה החלקית בגורל הקליינט הנובעת ממעמדו של קצין המבחן במערכת החוקית. בעזרת הקונטציות החיוביות של המושג מכניסים קציני המבחן את השליטה, האיום והעונש לתוך מסגרת "טיפולית".

קציני המבחן קוראים לשימוש בתהליך החוקי במהלך הטיפול "הפעלת סמכות" ורואים בה חלק אינטגרלי מעבודתם היומיומית... באופן שגורתי הפעלת סמכות פירושה שימוש באיומים כדי להשיג תוצאות הנתפשות כמשרתות את האינטרסים של הקליינט.

אנחנו עוסקים בטיפול ולא בענישה. הם נבנסים ללחץ ואנחנו מנצלים את המשבר. זאת הדרך היחידה. אתה משתמש בשוט הפחד ברגישות, בעדינות, אבל עם האיום האמיתי של בית-משפט. זה שונה מעבודה סוציאלית אקדמית. כאן משתמשים במצב הקשה לא לסלוח מהר אלא ליצור פחד אופטימלי. אתה מחפש את המוטיבציה האמיתית שלהם אבל אתה משתמש בפחד; למשל, אפשר לבטל הופעה בבית-המשפט כדי להגביר את המתח. זה קומבינציה של טיפול, תמיכה ולחץ.

הפעלת סמכות יכולה לשמש מטרות שונות, בהתאם להעדפות קצין המבחן או האפיון של הקליינט. השוט מופעל כדי להכניס אנשים לשיחות ("אחרי שיחה אחת היא הפסיקה לשתף פעולה אז הפעלתי סמכות: הרמתי טלפון ואמרתי: 'תשיג לי את התובע - הולכים למשפט!' היא נבהלה, פתחה את הפה, ולא הפסיקה לדבר שעה - עליה, על המשפחה, החבר...") או לקבלת סיור מוסדי ("השתמשתי בסמכות שלי להסביר לו, עם הרבה חום, שאם הוא לא משתדל מספיק חזק במעון לא תזדה ברירה אלא לשלוח אותו למוסד סגור. לא היו לו גבולות וזה מה שהמוסד מציע").

קליינטים לא תמיד מגיבים להפעלת סמכות שגרתית. במקרים כאלה, עומדות בפני קצין המבחן כמה אופציות. ראשית, "מעשים דרסטיים" - מימוש האיומים כחלק מהטיפול:

אתה נזיה שוט; יותר משוטר, עם סמכות מברזל. אל אחד הלכתי הביתה כל בוקר, לקחת אותו לבית-המשפט, להסתכלות, לעבודה. הוא ברח אלף פעם וכל פעם הבאתי את המשטרה. אפילו השוטרים אמרו רחמנות עלי. הלכתי עד הסוף!

אולם זהו בעצם מקרה קיצוני ואף חריג. במקרים רבים קציני המבחן אינם מוכנים "ללכת עד הסוף" בהפעלת סמכות. לא תמיד הם רוצים להשקיע את המאמץ הנדרש או לקחת את הסיכונים האפשריים בעבודה עם אוכלוסייה קשה; לא תמיד הם מאמינים בתוצאות של הפעלת הסמכות. באופן שגורתי, אם כן, המובן המעשי של הפעלת הסמכות הוא הפעלת איומים, וכשאלה אינם משפיעים, מעדיפים קציני המבחן לאמץ גישה פסיבית לטיפול. במקרים כאלה,

הקליינט הופך ל"מקרה מגירה"...

תמיד יש כמה מקרי מגירה. הוא לא בא, הוא לא משתף פעולה ואני לא מתעניינת יותר מדי. אז הנה הם: שלושת רגשי-האשם שלי. תמיד יש לי כמה תיקים כאלה. לפעמים הם חוזרים כמו בומרנג - אי-אפשר להיפטר מהם לתמיד כמו בשאר השירותים. הוא גונב או משהו, והופ! - הוא מופיע שוב. אז מכבים את השריפה ומחזירים למגירה.

גם התנהגות פסיבית מעין זו יכולה לקבל הסבר במונחי "סמכות".

מטרת הטיפול זה לתת לו אחריות, לא לי. זה החיים שלו והוא חייב ללמוד לקחת סמכות ולקחת אחריות. הם נוטים להחצין אחריות; אני מחזירה את זה אליהם. זה אתה! אני יכולה לעזור אבל אתה חייב לעבוד! אני נתנת לו את הסמכות שלי.

בטקסט מובאות כמה דוגמאות מעשיות להפעלת סמכות שמטרתן להמחיש את דפוסי-העבודה של קציני המבחן (ולא פחות מכך את אלה של המחבר, המתעד בכך את יכולת החזירה שלו אל מאחורי הקלעים). כך, למשל, מוצג ביקור אצל יוסי - נער ש"סודר" ב"מוסד סגור". בסדרה של פגישות (בליווי צלו האתנוגרפי העלום אך הרואה-כול) מפגין קצין המבחן את שליטתו במשמעויות השונות ובפרקטיקות של מרכיב הסמכות בטיפול הסמכותי. ראשית, הוא נפגש עם צוות המוסד ומשתתף בשיח טיפולי-תרפויטי:

קצין המבחן: הוא לא נחשב קשה. הוא צריך לטיפה ורחיפה. באתי לעזור לו להתקלם. אם הוא

יבין שאין ברירה - הוא יתאקלם מהר.
מדריך: כן, אבל עדיין נצטרך להיות שוטרים - ולא תמיד עם כפפות משי.
פסיכולוג: יוסי עדיין לא הפנים את הערכים שלנו, ועדיין צריך שיטור. אין לו יחמה עדיין. יכול להיות שאנחנו רק דוחים את הנפילה.

לאחר-מכן נפגש קצין המבחן עם הנער ובשיחה אתו חושף את הבנתו את המציאות של הפעלת הסמכות כפי שהנער חווה אותה:

יושבים ליד שולחן בקפטריה קטנה... יוסי מתחיל לבכות בשקט, תוך שהוא מנסה להסתיר את דמעותיו מעיני חבריו בשולחנות הסמוכים.
קצין המבחן: יש לך חברים כאן?
יוסי: אולי שניים.
קצין המבחן: אויבים?
יוסי: (מהנהן) הרבה.
קצין המבחן: אתה בצרות, אה?
יוסי: (מהנהן)
קצין המבחן: הם רוצים שתהיה משרת?
יוסי: (לחוש) כן.
קצין המבחן: מה עשוי?
יוסי: שרפו לי את הרגליים. לא יכולתי לישון.
קצין המבחן: משהו מיני?
יוסי: (בהרגשה) לא!!

מאוחר יותר, בשיחה לא-פורמלית עם חברי צוות המוסד, מנסה קצין המבחן לתווך בין הקצוות, אולי אף למתן את המציאות הקשה:

קצין המבחן: יש לי קצת חשש מאלומות.
מורה: זה לא מקום טיפולי. אני אומר להם כשהם מגיעים: "תמיד תבה בחזרה! זה שווה לחטוף מכות, תראה שאתה לא פוחד. אף פעם אל תהיה חלש! אחרת הם יעשו ממך משרת".
עובד סוציאלי: אתה יודע, הוא אלים. הוא שורד -
קצין המבחן: לא. זה לא -
עובד סוציאלי: כן. האלימות ביניהם זה תוצאה של פרובוקציה. הם מזמינים את זה.

לכסוף, בשיחה עם הנער, הוא מבנה סיטואציה טיפולית-תרפויטית, המתרגמת מחדש את דפוסי-הפעולה הכרוניים למונחי הסמכות.

קצין המבחן: סידרתי לך חופש לפסח. הצלחתי לסדר את זה אפילו שברחת. תאמין לי, זה לא היה קל. עכשיו אתה צריך להוכיח את עצמך. אל תנסה לברוח ואז אולי אני אנסה לסדר לך העברה. תהיה ועדה ואני אכתוב דו"ח. זה יהיה חשוב אם אני אכתוב שאתה מקבל את הגבולות והחוקים - כי זה מה שאתה צריך ללמוד. לקבל את החוקים. הבנת?
ילד: כן.
קצין המבחן: מה הבנת?
ילד: אני יעשה מה שאומרים לי...

כך, על-פי הטקסט, מבינים ומיישמים קציני המבחן את הטיפול הסמכותי. פריסה זו של משמעויות ושל דפוסי-פעולה מוצגת בבסיס האמפירי המוצק של העבודה האתנוגרפית שהקורא - המושפע, כך מקווה המחבר, מן הידע הפנימי שהוא מפגין, ואולי אף נסחף בתחושות שתיאור זוועות היומיום אמור להעלות - מתבקש לקבל כתקף. אך כיצד יש לפרש "ממצאים" אלה? אלו משמעויות ניספות יש ליחס להם?

לצורך זה פונים ל"ספרות", גוף הידע המדעי - כלומר, כללים אובייקטיביים ואוניברסליים - שנצבר עד כה. כיוון אחד במחקרים מעין אלה, אותו ניתן למצוא בספרות הסוציולוגית העניפה על "סטייה", הוא להתמקד ביחסיה-גומלין בין ממינים לממוינים, בין מטפלים למטופלים, ולנסות לחשוף את ההשפעה שיש לתיוג - ובמיוחד לתיוג כפוי - על עולמם של המתויגים. כך, על-פי התובנה הסוציולוגית הסטנדרטית, הקריירה של "הקליינטים" היא תוצר של תהליך המיון. "ילדים טובים" למשל, יכולים להישאב לתוך המערכת על-ידי קציני מבחן המחפשים מועמדים לשיחות עומק; קליינטים מן "האוכלוסייה הרגילה" הדוחים שיחות מתויגים כ"דלים" והופכים מועמדים ל"סידור"

במוסדות שונים; אי שיתוף-פעולה מתמשך מביא לזיהויים של הקליינטים שנוקטים בו כ"עבריינים", וכן הלאה. נקודת-מבט זו, אף כי היא ידועה היטב (היא אף נלמדת בבתי-הספר להוראה ולעבודה סוציאלית כמעין ביקורת עצמית ממוסדת), מציגה עצמה בכל-זאת כחדשנית וכמפתיעה, לפחות עבור קוראים הקרובים יותר לעולם המתייגים מאשר לעולם המתייגים. בין השורות ניתן למצוא גם עמדה מוסרית: אחרי שהבינו את התהליכים והמשמעויות שנחשפו, אמורים "אנשים טובים" לראות בתוצאותיהם משהו הראוי לגינאי.

פיתוח נקודת-מבט פרשנית מעין זו מחייב התמקדות בעולם הקליינטים.⁸ כאן, במקרה הטוב, היא מספקת את האנרגיה המוסרית להצדקת האסטרטגיה הפרשנית שנבחרה, ביקורת הביורוקרטיה המטפלת באנשים: ניתוח המבנים והתהליכים שבתוכם מתקיים טיפול סמכותי על היבטיו השונים. כדי לעשות זאת עובר הטקסט לסקירת דפוסי-הפעולה הארגוניים שאופשרים את ההבנת ואת אי-ההבנת להן שותפים קציני המבחן ומנציחים אותן. אלה כוללים התמחות בסוגי טיפול שונים, בניית מומחיות לא-פורמלית אך מוכרת באספקטים השונים של עבודת השירות, מידה גדולה של אוטונומיה בעבודה ושימוש בריטואלים של פרופסיונליזם כמו "הצגות מקרה", supervision וכן הלאה. לצורך הקיצור לא יידונו עניינים אלה במאמר זה.

בעקבות הממצאים מגיע הטקסט למסקנות. ראשית, הערות מכלילות על אופיה הסימבולי של אידיאולוגיה עיסוקית.

קציני המבחן מבנים באופן קולקטיבי דפוסי-פעולה מקצועיים קוהרנטיים המבוססים על מסגרות חשיבה סותרות - שיקום וענישה - עלידי הסמכת המושגים "טיפול" ו"סמכות"... "טיפול סמכותי" מניח עולם שבו "הסמכות" (עם קונטציות של לגיטימיות) היא "כלי" ל"טיפול", שהוא אקט מרפא. כך, פעילויות הקשורות למערכת-המשפטית מוצגות כתרומה ל"מטופלים"... אולם האידיאולוגיה מקפלת בתוכה פירושים פרטיים, ולעתים סותרים... מאחורי ייצוגה כ"shared understandings מתגלית באידיאולוגיה התבחנות של משמעויות שניתן לכנותה "shared mis-understandings". אידיאולוגיה, במקרה זה, היא הביטוי הציבורי של נקודת-מבט הנראית משותפת, המורכבת מסימבולים שבעזרתם אנשים מסכימים להיראות כאילו הם מסכימים.

בהערות מכלילות דומות על תהליכים ביורוקרטיים מסתיים הטקסט.

V. אתנוגרפיה ריאליסטית בביקורת תרבות

סיפורם של קציני המבחן הוא טקסט עם יומרות לעמדה אתנוגרפית ביקורתית אותה אכנה "ביקורת נורמלית". יומרה זו נשענת על כמה תכונות של הטקסט. ברמה ההכרתית הטקסט טוען לידע נרחב, אמפתי ואובייקטיבי של עולם חברתי מצומצם מאוד, שהוא חלק מהחברה בה חי החוקר. ידע מעין זה, רומז הטקסט, ניתן להשגה רק באמצעות שהייה ארוכה בתוך העולם הנחקר. בכך טוען האתנוגרף למעשה לייחוד פרופסיונלי: רק כך ניתן להשיג את חומרי-הגלם לביקורת התרבות - הטקסונומיות הקונקרטיות בעזרתן מבנים הנחקרים ומבנים את אורח-חיייהם.

יתרונו של האתנוגרף, טוען הטקסט (בגאווה לא תמיד מוסתרת), נעוץ ביכולתו לחלץ (בתנאים קשים) את החומרים האלה מדפוסי-פעולה, מחדרי-חדרים, מאחורי הקלעים, ממוסדות סגורים. המסקנה ברורה: ללא שליטה בחומרים אלה, שעל-פי הגדרתם אינם קלים להשגה, כל ניסיון לתיאורטיזציה ולביקורת הוא תרגיל מטאפיסי ריק מתוכן. בלעדיהם אין "תרבות" לביקורת התרבות, אין "טקסט" להרמנויטיקה, אין "מבנה" לדקונסטרוקציה. בהשוואה לדיון תיאורטי ביקורתי נטול בסיס אמפירי, הרי שעצם איסוף החומרים ותיעודם, עצם העמדתם מול טיעונים אידיאולוגיים, הם תרומה חיונית שאינה זקוקה להצדקות נוספות, ודאי שלא תיאורטיות.

יחד עם זאת, אין הטקסט מותר על פרשנות. זו עוסקת, הן באופן הבניית החומרים האמפיריים והצגתם, והן בשיח התיאורטי בקשר שבין ידע וכוח, חיבור העומד בבסיס כל פעולה ביקורתית. ברמה התיאורטית, תרומת האתנוגרפיה היא בפירוק הקשר, המובן מאליו, כביכול, בין מערכות-מיון מעשיות לבין המושאים האמפיריים שלהן - בין ייצוג המציאות והמציאות - ובחשיפת המאמצים הבלתי-נלאים המושקעים ביצירת קשר זה, שמירתו והצגתו כטבעי. ברמה התיאורטית, מוצגים מאמצים אלה כביטוי של אינטרסים הנובעים ממיקומם של מושאי הידע, יצרניו וצרכניו במבנה

8. לדוגמא, ראה, Matza 1969.

החברתי (או בשדה התרבותי)? כדי לבנות פרספקטיבה תיאורטית זו עובר הטקסט מן המקרה הפרטי והמקומי – קציני מבחן, טיפול סמכותי, ירושלים – לדיון במושגים ולפיתוח ניסוחים תיאורטיים שאינם תלויי הקשר, ובעלי יומרה לאוניברסליות: אידיאולוגיה, סימבוליסם, ביורוקרטיה. לבסוף, מנגנוני הייצוג להם נזקק המחבר מגדירים את גבולות השאיפה לאוניברסליות. הטקסט נכתב באנגלית ופורסם בארצות הברית; הוא מצטט מחקרים אמריקניים ובריטיים; בכותרת שלו הוא מתייחס ל"מקרה של ישראל"; הוא פונה לקהיליית החוקרים המערבית; הרטוריקה המדעית גזורה מתוך המסורת הידועה למדי של אסכולת שיקגו בסוציולוגיה והביקורת הנלווית שהתפתחה שם על ביורוקרטיות טיפוליות; ולהוציא קצת צבע מקומי, קציני המבחן מוצגים כאילו יכלו להימצא כמעט בכל מטרופולין בעולם המערבי. הטקסט, אם כן, ממקם עצמו כחלק מפרקטיקה ביקורתית אוניברסלית, על-פי ההגדרה החלקית מאוד, שמוזהה אוניברסליות עם ארצות הברית ונספחותיה דוברות האנגלית.

ביקורת נורמלית, שאלה מרכיביה, מכוונת אם כן נגד הגדרות מציאות מקובלות ובעלות לגיטימיות בשדה הנחקר (במקרה שלט, הטרמינולוגיה של טיפול סמכותי שבשימושם של קציני המבחן). היא מנסה להציע הגדרות מציאות אלטרנטיביות ולתת להן לגיטימציה בעזרת כלים נרטיביים ריאליסטיים ויומרות מדעיות אוניברסליסטיות. כמובן, אין כל רע בכך. ייתכן (ואני מאמין כי כך הדבר) שהטקסט אכן מייצג נאמנה חתך מסוים של המציאות הישראלית, ושזוהי מציאות הראויה לביקורת. כך או אחרת, גם בדיעבד, אני עומד מאחורי הטענות הריאליסטיים המובאים בו ומאחורי חשיבות (אם לא אופן) אמירתם.

אם אמרתי שהאתנוגרפיה לכודה בין קוטב ביקורתי וקוטב אידיאולוגי, הרי שהטקסט הנדון שואף להתקרב לראשון. אך האם הוא השתחרר מהשני?

VI. פירוק הריאליזם

מבקרי הריאליזם, הספרותי כמו האתנוגרפי, מצביעים על כך שגם טקסטים ריאליסטיים הם טקסטים. יש לראותם, על כן, כהבניה של דימוי מציאות המאירה את המציאות מזווית אחת אך מסתירה זוויות אחרות: פעולת הייצוג היא גם פעולה של סלקציה, של הדחקה, של מחיקה. יתר על כן, הנרטיב הריאליסטי גורר עמו גם מטא-נרטיב: הנחות סמויות שהקורא חייב לקבלן כמובנות מאליהן כתנאי לתקשורת מחבר-קורא. את הריאליזם יש לראות, אם כן, כתוצר מלאכותי – פיקציה – המנסה להסוות או להכחיש את האלמנטים האידיאולוגיים הטבועים בו.

רמו אחד להימצאם של מנגנונים מעין אלה בסיפורם של קציני המבחן נמצא בפרק *השיטה* בטקסט עצמו: ציון תאריך המחקר – קיץ 1982 – ושום התייחסות נוספת לעובדה שהמחקר נערך בעיצומה של המלחמה בלבנון, ושהמחבר עצמו לקח פסק-זמן מעיסוקו בביקורת נורמלית כדי להשתתף בה. מדוע נעלם פרט הקשיר חשוב זה? ומדוע סיפורו של המחבר מתעלם מאירוע שהוא לכאורה בעל משמעות מתודולוגית לא-קטנה? ייתכן שלמלחמה ההיא אכן אין חשיבות לנושא הנבדק. אך ההתעלמות ממנה, והעובדה שהיא זכתה תמיד להתייחסות בהזדמנויות שונות בהן סיפרתי את הסיפור כאנקדוטה לא-מפורשת אך בעלת-עוצמה, הטרידה אותי במשך השנים, והיא שהובילה אותי לבסוף לניסיון לניתוח הרטרופקטיבי והרפלקסיבי הזה. מה, אם כן, קרה למלחמה הנעלמת, מה עוד מוסתר בטקסט יחד עם אירועי אותו קיץ? תשובה לשאלות אלה מחייבת כניסה אל מאחורי הקלעים של המחקר, ניסיון לפרש אוסף פרגמנטרי של זיכרונות, תחושות וקטעי יומן ישנים. עם זאת, הקורא, שהוזהר כבר מפני הסטטוס הבעייתי של טקסטים ריאליסטיים, מוזהר שנית מפני יישומם למטרות רפלקסיביות.

9. ראה, למשל, Bourdieu 1977; Berger and Luckmann 1966; בנקודה זו נחשפת חולשתה של האתנוגרפיה ככלי ביקורתי. האתנוגרפיה מייחסת משקל רב לספציפי, למקומי, לרעג, ומגדישה אנקדוטות וסיפורים טריוויאליים ופרגמנטריים. כך, בעוד הטקסט חושף את האינטראקציות היומיומיות שבהן באים לידי ביטוי יחס-כוח במלאי הברוטליות שלהן, הוא מספר מעט מדי על המשמעות הרחבה יותר שלהן. רק מנקודת-המבט העיסוקית-ביורוקרטית, למשל, נפקד מקומם של בעלי-מקצוע אחרים המעורבים בסיפור – פסיכולוגים, שוטרים, עובדים סוציאליים, עובדי חבורות רחוב. יתר על כן: יש רק רמזים לשאלות עקרוניות יותר כמו הרפרודוקציה של מעמד חברתי ושל קטיגוריות אתניות, והיחוד שלהם בקונטקסט הישראלי. שאלות אלה מחייבות נקודת-מבט תיאורטית רחבה יותר ובמידת-מה א-פריורית, והטקסט, כמו הרבה אחרים, מעדיף להיצמד לחומרים "הראשוניים" התיאוריים, ולחכות לערכי אנתולוגיה אינטגרטיבית כלשהי להרחבת התמונה.

בשובי ליומן השדה וליזכרוני (המושפעים ללא־ספק מן ההתפתחויות הפוליטיות שאירעו מאז המלחמה, ואולי, לא־מעט, מן הלגיטימיות החלקית – לפחות בחוגים בהם מסתובבים אתגורפים – ממנה נהנה סוג הטיעונים שלהלן) מצאתי שהמלחמה בפרט, ו"המצב" בכלל, חלחלו לתוך כל אספקט כמעט של עבודת השדה. המחקר נערך בעת שהותי בביקור מולדת, אחרי שנה ראשונה של לימודים בבוסטון, כשאני שרוי באווירה של ניגוד בין המשיכה לארצות־הברית לבין הגעגועים הביתה. במקום חופשת העבודה הנינוחה (לצורך כתיבת ביקורת טורמלית) מצאתי מערבולת פוליטית, שאלות קיומיות ורמזים ראשונים לנוכחותו של רוע, שהתחלתי לראות במערכת־הפוליטית, במרקם החברתי ובי עצמי. תחושות אלה התחזקו במהלך ביקורי, בעת שירותי במילואים ואחרי־כך בשובי לארצות־הברית, יום אחרי הטבח בסברה ושתילה.

בדיעבד, יומן השדה שערכתי מלא בהתייחסויות שקטות, חלקיות, חצי־מודחקות, למציאות זו. את הקטעים הבאים מצאתי בדפים המצהיבים, בין הרבה התייחסויות אחרות – מסומנות כולן בדיו אדום של ניתוח תוכן רטרוספקטיבי – לאירועים ולדברים שמצאו את מקומם בתוצר הסופי. שתי הפסקאות המצוטטות להלן לא היו מסומנות, למשל. הראשונה, המתעדת שיחה עם מנהלת השירות, ממנה נבחר הציטוט על טיפול סמכותי בראשית הפרק ממצאים, מעידה על כך שהמלחמה הוסיפה רובד נוסף של משמעות לקטיגוריות הטקסונומיות דרכן, על־פי הטקסט, רואים קציני המבחן את האוכלוסייה שבטיפולם:

צהריים מאוחרים. כמה ילדים מחכים בחוץ. אין הרבה אקשן. כמה מהזקנות (קצינות המבחן הוותיקות) כבר עזבו. המנהלת יושבת במשרד ואני נכנס לריאיון. היא יושבת עם עיתון פתוח על השולחן. מרימה את הראש מעיסוקה – ספירת מספר החיילים האשכנזים שנהרגו במלחמה על־פי שמות המשפחה. "תראה את ההבדל. אנחנו מקבלים את הבטלנים פה. והם (תנועת ראש לכיוון חזרה־קבלה) עוד מעיזים להתלונן על מה שעשינו להם! הפסיכופטים בעירייה עזרו לפנתרים (השחורים) להתארגן. אני אף פעם לא אשכח את זה. הזהרתי אותם. ובינתיים מי משלם את המחיר ומי מופיע פה כל יום?" אנחנו יושבים לריאיון וכעסה שוכך. הערה: כדאי לחזור לסיפור הפסיכופטים בעירייה ולמה שמיכל (קצינת מבחן צעירה) סיפרה לי אתמול: הזקנות שונאות את הילדים.

בפסקה השנייה ניתן למצוא עדות לכך שהמלחמה ומשמעותה מוצאות מקום בהצגה העצמית של הנערים, כפי שניתן לראות בציטוט הבא, המתאר את הביקור אצל יוסי במוסד הסגור – אותו ביקור שתיאורו הובא בטקסט שקטעים ממנו צוטטו לעיל. להלן, אם כן, תיאור הקונטקסט של השיחה בין קצין המבחן לנער, שהושמט כלא־רלוונטי בעת ארגון החומרים האמפיריים, והוחלף בטקסט הסופי בשלוש נקודות:

יושבים עם יוסי ליד שולחן בקפטריה הקטנה. כמה מהנערים שם יושבים ליד שולחנות סמוכים... כשאנחנו נכנסים הם מרימים ראש לבחון אותנו. ראשים מגולחים. כשהם מבחינים במבטי הם מרימים ידיים ועושים סימן V עם האצבעות. דומה לאנשי אש"ף המתפנים מביירות. נראה לי שהדמיון מכון. מפחיד. אריה (קצין המבחן) רואה את תגובתי, צוחק בשקט ואומר: "מקרים קשים. חיות." אני חוזר לשיחה עם אריה ויוסי, לחיי היומיום בגלעם. יוסי מתחיל לבכות בשקט.

ניתן לראות בהתייחסויות של שוכני השדה – "הילדים" – למימדים הקשורים בסכסוך הישראלי־ערבי ביטוי להגברה זמנית אך חולפת של המודעות כתוצאה ממצב המלחמה, רטוריקה נוספת, דרמטית יותר, הממחישה את המשמעויות הגלומות בטקסונומיות שלהם. פרשן יכול לצבוע אותן בצבעים עדתיים חריפים יותר; לעשות מטעמים מהזהויות והדרכונומיות שבבסיס הדברים: קציני מבחן־נערים; אשכנזים־ספרדים; קרביים־בטלנים. גם האנלוגיה בין נערים כלואים בגלעם ובין אלה הכלואים בביירות מזמינה פירושים שונים. אך כל רמז לאפשרויות אלה נוקה מן הטקסט הסופי באופן שיטתי.

את העובדה שלדברים אלה אין כל ביטוי בטקסט שפורסם לבסוף אפשר להסביר בכך שזהו אמנם גורם קונטקסטואלי חשוב, אלא שוויתור עליו לא נתפש כבעל השפעה מהותית על נושא המחקר עצמו. על־פי תפישה זו, הביקורת הנורמלית עוסקת – וצריכה לעסוק – בטקסונומיות המעשיות בחיי היומיום בשירות המבחן, עם או בלי מלחמות, ערבים, פנתרים, ביירות, וכל הרעש המיותר הפוגם באופיו האי־היסטורי (ועל כן, הניתן בקלות להכללה במסגרת פרדיגמות ידועות) של העולם שהיא שואפת להבנות. אולי. אך ביומן השדה ניתן גם למצוא רמזים לכך שמימדים אלה קיימים גם בחיי היומיום בשירות המבחן, בתוך עולמות התוכן בהם עוסק המחקר באופן ישיר. הציטוט הבא, למשל, נכתב בעקבות יום בבית־המשפט לנוער:

אנחנו מתיישבים ליד השולחן מימינו של השופט. מצטרף אלינו אדם נוסף, לא מוכר לי. מסתבר (בהתלחשויות) שזה קצין מבחן ערבי ממזרח העיר. בזמן שמצעד הנאשמים נמשך הוא יושב לידנו, חיוך קפוא על פניו. הוא עושה כמה ניסיונות להתקרב, אך נשאר בצד, קצת דחוי. התיק הבא עם שם ערבי - נער מזרח-ירושלמי. קצין המבחן קופץ על רגליו. הנער נאשם בשריפת מכוניות. אין עדים. קצין המבחן מתרגם עבורו. קנס. זה הולך מהר. אחר-כך, פלאח זקן, לבוש מסורתי. בקשה מבית-המשפט: הבן ברח לירדן, הזקן מבקש חזרה את הערבות. הבקשה נדחית. הזקן ממשיך לעמוד, עוד לא מבין. קצין המבחן מתרגם לו. נראה שגרשוני (השופט) מתייחס לזה כאל תיקים רגילים. מוזר. (קצין המבחן הערבי) עוזב. מנגד ראש קל מהאחרים, כדאי אולי לנסות לדבר אתו. אני שואל את דינאלה (קצינת מבחן) והיא אומרת: "עוזב את זה. באמת תעזוב. ניסינו פעם משהו אתם. אבל זה מקרה עגום". כדאי לבדוק מה קורה פה.

מסתבר שבחרתי לא לעשות זאת, למרות שהאירוע נחקק מאז בזיכרוני.

אירועים אלה בבית-המשפט נראים אולי טריוויאליים אחרי ארבע שנות אינתיפאדה; אולי לא. מכל מקום, הם חושפים קטיגוריות משמעותיות נוספות בחיי היומיום של שירות המבחן: יהודי-ערבי. מימד זה, שאינו קיים בטקסט הסופי, לא רק מוסיף משמעויות למערכת הטקסטואלית המוצגת בטקסט ומזמין, על כן, פירוש נוסף או חליפי; הוא גם מטיל ספק במהימנות של תיאור המערכת עצמה. הקטיגוריות השונות של טיפול סמכותי שייכות לתחום המדובר, לשיח הלגיטימי (ועל כן הנשמע והחשוף לביקורת); אך מעבר להן, בתחום בו פועלות השכחה, הדממה והצנוורה, קיימות, מסתבר, קטיגוריות נוספות. בתחום השיח הלגיטימי יש, למשל, "ילדים טובים", "אוכלוסיה רגילה", "עבריינים"; המלחמה מטילה עליהם אור נוסף, משמעויות נוספות; אך בירושלים, 1982, אין זו טקסטואליה ממצה. מעבר לה, ולדפוסי-הפעולה שהיא מייצגת, יש עבירות פוליטיות המפורשות ומטופלות דרך קטיגוריות סטנדרטיות, ויש מקרים עגומים הנעלמים ונשכחים ללא-זכר, למעט חיוך מקובע של קצין מבחן מזרח-ירושלמי, פלאח מודאג, מכונית שרופה ואתנוגרף/חייל מוטרד. בדיעבד, אם כן, יומן השדה נראה כמסמך בו מתחולל מאבק בין המדובר ובין הלא-מדובר, בין שיח לגיטימי לשיח אסור. קטעי היומן שהובאו כאן מעידים על מודעות, סקרנות ורצון להתחקות אחר התחושות והשאלות שעלו סביב אירועים מעין אלה. יחד עם זאת, הטקסט ממחיש כיצד המודעות מודחקת, הסקרנות מתועדת אך לא מתורגמת לפעולה. נראה שמושקע מאמץ רב בניסיון לנרמליזציה (הן על-ידי המחבר והן על-ידי מושאי מחקרו): קטיגוריות מודחקות, והעדר רצון או יכולת, שלי ושל קציני המבחן, למצוא להן מקום בטקסטואליות המעשיות - כפי שהן מיושמות בחיי היומיום או כפי שהן מיוצגות בטקסט הביקורתי שלי. בתהליך היצירה והמיון של היומן ישנן, מסתבר, דרגות חופש להגדרת המציאות; ובאופן בו מבנה המחבר ומפרש את החומרים האמפיריים הוא מפעיל על עולמם של קציני המבחן פעולות בחירה, מיון, ניקוי, צנוורה והסוואה מאותו סוג שהוא טוען כי קציני המבחן מפעילים על הקליינטים שלהם.

ביקורת נרמלית כזאת, הדומה לטיפול סמכותי, מהווה, אם כן, תופעה אידיאולוגית לכל דבר. ברמה אחת מציב המחבר ביקורתי מייצוגי המציאות בשדה הנחקר, אך ברמה אחרת הוא מצטרף אליהם, יאף מצדיק אותם; הוא חוקר את השדה שלו כ"זר" אך - ללא דיווח וללא הרהור במשמעות הדבר - הוא נוטל פסק-זמן למילואים בלבטן. כך, עצם פעולת החשיפה הביקורתית של טקסטואליות טיפוליות כביכול, המיושמות בחלק האחוד של העיר, הוא אקט של שיתוף-פעולה עם הדחקה ושכחה של הדברים הקורים בחלקה האחר, ושל משמעותם הרחבה יותר. קבלת גבולות אלה של השיח כלגיטימיים, היא במידה רבה תנאי מוקדם והנחת-יסוד של הטקסט, המזמינים ומפתים גם את קוראיו.

חשיפת המגבלות של הטקסט הביקורתי והבאת דוגמאות של חומרים אמפיריים רלוונטיים שהודחקו מזמינות כיוונים פרשניים חדשים או חליפיים לאידיאולוגיה העיסוקית של קציני המבחן. האם, למשל, יש קשר בין דפוסי-הפעולה הגלויים בטיפול בנערים במערב העיר לבין הגדרות המציאות המודחקות במזרח? או, האם הבירוקרטיה המייצרת מערכות-מיון, כופה אותן ומתנהגת על-פיהן תורמת בכך למחזור קטיגוריות מעמדיות, אתניות ותרבותיות, שהן חלק ממבנים אידיאולוגיים רחבים יותר - מבנים הקשורים באופן עקיף או ישיר עם המלחמה והמשמעות המיוחסת לה? אולם, מעניינות ככל שיהיו השאלות האלה, עכשיו מאוחר מדי להתחקות אחר תשובות באופן שהזאנר האתנוגרפי הסטנדרטי מחייב. אי-אפשר לחזור לשדה ולשחזר את ההיסטוריה כדי להבנות מסמך חלופי בו ימולאו החללים והשתיקות שמכיל המסמך המקורי. המסמך הקיים מהווה, כמו בכל כתיבה אתנוגרפית, היסטוריה קפואה של השיח ושל דפוסי-הפעולה הלגיטימיים: ביטוי של פירושים דומיננטיים ושל קרטיונים א-פריוריים להבנה ולהתנהגות שמפעילים הן החוקר והן מושאי המחקר.

בנקודה זו יוכלו הקוראים לטעון כי למרות הכול, ניתן לראות בטקסט תוצר לגיטימי של תהליך פירוש ביקורתי סביב שאלת מחקר מוגדרת היטב, וכי שאלות מן הסוג המועלה כאן יש להגדיר ולחקור בנפרד. אך זהו בדיק המלכוד: עבודות מעין אלה אינן מתבצעות, והחומרים הרלוונטיים נעלמים יחד עם השתיקות המייצגות אותם. יתר על כן, הצבר של טקסטים המבוססים על חומרים אמפיריים ופירוש סלקטיבי מעין זה, המיועד לחשוף תמונה כללית ורחבה יותר של המציאות המקומית – ובעצם סך הקורפוס האתנוגרפי – הם גם הצבר של שתיקות והדחקות שיטתיות. לאלה אפשר, במקרה הטוב, להוסיף פירושים מן הסוג המודגם כאן – רטרופקטיביים, "אישיים", "רפלקטיביים", "לא-מדעיים" לפי הגדרה, ולכן, מפוקפקים ולא-מקצועיים בעיני רבים. כך, בביקורת נורמלית חוברים העקרונות של הז'אנר הריאליסטי יחד עם נקודת-המבט הקולקטיבית של קהיליית החוקרים וכללי הסלקציה הנובעים ממנה כדי לייצר מסר בעל גוון אידיאולוגי ברור.

מהו מסר זה וכיצד ניתן להסביר את קיומו? את החשובות אנסה לתת עבורי ועבור הטקסט הספציפי שייצגתי; אניח לקוראי לשאול את עצמם באיזו מידה הן משכנעות ובאיזו מידה ניתן להכליל אותן על מקרים אחרים, או אף לאפיין בעזרתן את קהיליית האתנוגרפים ואת הקורפוס שייצרו. עם זאת, אני מאמין שגם הטקסט וגם התנאים שעיצבו את מסריו אינם יוצאי-דופן.

בראש ובראשונה, הטקסט מבנה את "המקרה של ישראל" כהרחבת המודל של מרכז ופריפריה, שמקורו במרכזי המחקר האתנוגרפי בניכר. האתנוגרפיה הישראלית פועלת על-פי תפישה זו, באופן אנלוגי, במרכז ומתוכו. ואפילו כאשר אתנוגרפים עוסקים בביקורת, או עושים "רה-פטרואיזיה" (על-פי מרכוס ופישר) של האתנוגרפיה – משמע, חוקרים את חברתם הם – הרי שהנחתם האקסיומטית, המעוגנת בכלים קונספטואליים, היא, שהם עוסקים בביקורת עצמית של "דמוקרטיה מערבית תעשייתית". אמנם זו חברה דוברת עברית, ומוצפת במידה גדולה מן המקובל בקבוצות "שוליות" וב"תת-תרבויות" לא-רצויות, אך אף-על-פי-כן, זוהי חברה מערבית. הבניית מציאות זו כוללת נערים בעייתיים במערב-ירושלים וקציני מבחן המטפלים בהם; במידה שיש כאן בעיה חברתית, הרי שיש לפרשה על-פי הנחות-היסוד כאילו היא מקבילה וזהה לבעיות חברתיות בדמוקרטיות ליברליות אחרות. הבניה זו של המציאות אינה כוללת את המלחמה או את ההתרחשויות במזרח העיר ואת המשמעויות הפוליטיות והתרבותיות שלהן – אלא במידה שניתן לדרוס אותן לתוך טקסונומיה קיימת. שותפים לכך גם קציני המבחן וגם המבקרים אותם; ועשייה ביקורתית בתוך מטא-נרטיב מעין זה מחיה ומנציחה את תפישת העצמי הקולקטיבי – המצוי והרצוי – להם שותפים: ישראל זו, הצפה במעין הווה אתנוגרפי נטול-הקשר, היא אנלוגית, דומה לאותו עולם מערבי, דמוקרטי, תעשייתי ועל כן מהווה חלק ממנו (מאותה אירופה או אמריקה שדרך ייצוגה המקומי נראית לעתים לא פחות מנותקת מרפרנט אמפירי כלשהו).

מה מקורה של עמדה אידיאולוגית זו? שאלה זו מזמינה, על-פי הלוגיקה הביקורתית, מהלך רפלקטיבי נוסף: הבנת הקשר בין עמדת החוקר ובין טיעונו. במקרה שלי, הסבר אחד לעמדה זו ניתן למצוא באופן בו הבניתי את תפקיד החוקר. במהלך המחקר הייתי שרוי בין עולמות קרובים ורחוקים, בין עזיבה לחזרה, בין ניכור לשייכות. זוהי, לכאורה, עמדה אידיאלית – שלא לאמר תנאי – להיווצרותה של תודעה ביקורתית וליכולת להגשימה.¹⁰ אלא שתנאי הריחוק והשייכות הספציפיים אליהם נקלעתי השפיעו על הטקסט הסופי באופן שונה.

כ"מקומי", כ"לידי", כ"שייך", הייתי, כמובן, קרוב לתרבות אותה יצאתי לבקר; אך הייתי מחויב גם לתפישת-העולם הדומיננטית העומדת בבסיסה, ונתון ללחץ – החזק, במקרה של החברה הישראלית, הרבה יותר מזה המוכר לאתנוגרפים אחרים, והמועצם באופן דרמטי בעת מלחמה – להרגיש ולהביע הזדהות. כך נטייתי, רציתי ונתבקשתי – בראש ובראשונה על-ידי מושאי מחקרי – לקבל כמובנת מאליהן את הגדרות הנורמלי והאסור לשיח, ואת הלגיטימיות של צו הגיוס, על כל המשמע ממנו, בכלל זה. עמדה זו (יחד עם נטייתה הטבעית של נקודת-המבט האתנוגרפית) הובילה אותי לתעל את הספקנות ואת הכעס של החוקר הביקורתי ליעד מוגדר מאוד: המובן מאליו בעולמם של קציני המבחן, ולהוציא את הגדרות המציאות הרחבות והעקרוניות יותר (למעשה, את כל ההקשר הפוליטי וההיסטורי של העבודה) מתוך המסגרת המחקרית ומתוך הטקסט המייצג אותה. במלים אחרות, נתפתי להציב גבול בין עבודה מחקרית לפוליטיקה, וכמובן, כמו ישראלים רבים אחרים, ביניין לבין שירות צבאי; ונטיית להבנות אספקטים אלה של החיים הישראליים כהקשר לא-רלוונטי לביקורת נורמלית, כרעש רקע שתימטיזציה שלו, במידה שזו אפשרית בכלל, כרוכה בקושי רב. קושי מעין זה קיים לפי הגדרה אצל כל מבקר של חברתו, הלכוד במלכודות האידיאולוגיות שהוא

10. ראה, למשל, Said 1983.

מבקש לחשוף, בהן קטיגוריות שמודחקות בכוחם המשותף של כאב אישי ולחצים חברתיים. את העיוורון הזה של השייכות אמור לאזן הריחוק הפיסי מהתרבות המקומית, ריחוק המאפשר את ההזרה שמתוכה צומחת הביקורת. אולם הריחוק האמריקני אליו נקלעתי הוא ריחוק מסוג מסוים מאוד. במקרה שלי, במהלך פירוש הממצאים וכתיבת המאמר מצאתי את עצמי בין אנשים בעלי עניין מועט והבנה מועטה עוד יותר בניואנסים של השאלות המקומיות, עם מידה לא־קטנה של דחייה, שלא לאמר כעס, כלפי כל ההתרחשויות הטלוויזיוניות-פוליטיות של התקופה, אך עם די נימוס (כך חשתי) לא לאמר זאת לחייל משוחרר, "בסדר" ככל שיהיה. יתר על כן, תפישתם את המושג ביקורת בעולמם-הם נראתה לי בנויה על הזרה אוטומטית כמעט עם מעט מאוד התייחסות או מתן לגיטימציה לעמדה מעורבת, שייכת ורגשית, ולמתח הרב שאמביוולנטיות זו יוצרת, תפישה שבינתי איתה אז (ולעתים גם היום) "ביקורת קלה". מבחינה זו, לדילמות שחשתי אני לא היה מקום וגם לא שפה.

האנשים שלהם ייחסתי תפישה זו ייצגו את הקהילייה המקצועית הרלוונטית לגבי, קהילייה המעניקה הכשרה והכרה בהווה ושייכות מקצועית בעתיד, דברים בעלי-חשיבות גם - ואולי במיוחד - במסלול האקדמי הישראלי. בתנאים אלה ניסיתי להתאים את ממצאי ואת אופן ייצוגם לסכימות התיאורטיות שהוצעו ותוגמלו עליידי המנחה שלי, חניך האסכולה של שיקגו, ולהציג אותם באופן שיעניין את הקהילייה המקצועית הרחבה יותר, שאל תוך שורותיה ביקשתי להתקבל - חוקרי ארגונים וביורוקרטיה. הדרך הנחה לכך: הגדרת שאלות ואימוץ מושגים התורמים לטשטוש הייחודי - משמע המלחמה והשאלות הפוליטיות הקשורות בה - והדגשת המימד האוניברסלי שבסיפור שלי - כלומר, נקודות-הדמיון למערב (או אופן ייצוגו האתנוגרפי). אפשר היה, כמובן, להשתמש בעמדת הריחוק ובזרות שהיא יוצרת בצורה אחרת ולפתח על בסיסה ביקורת נוקבת; אך בתנאי הריחוק בהם נמצאתי מחיר האפשרות הזאת היה גבוה, והיא היתה כרוכה, כך נראה לי, לא רק בהעדר עניין בעבודתי אלא גם בניכור מן המקומי ובהחלטה לעזוב לגמרי, להתנתק ולוותר על הדילמה, החלטה שלא יכולתי - או לא רציתי - לקבל.

וכך, התנאים הספציפיים של המקומיות והזרות, והצורך למצוא איזון ביניהן הובילו אותי, בדרכים שונות, לאותה תוצאה: חיפוש אחר נרמליזציה של החיים האינטלקטואליים, כולל גם נרמליזציה של הביקורת ושל השיח הביקורתי. בחירה זו והתנאים שעיצבו אותה אינם יוצאי-דופן. עם כל השוני בין עמדותי ובין מצבם של אתנוגרפים מקומיים, המתמחים בחברה הישראלית, יש כאן גם נקודות-דמיון: כולם, בנוסף למחויבותם המקומית, מחויבים גם לקהילייה מקצועית זרה, ואף למערכת תיאורטית ולשפה השאלות ממקומות אחרים, וכולם, במידה זו או אחרת, שוהים בחו"ל ברגע שהם יושבים לכתוב. בקונטקסט הישראלי, סוג זה של ריחוק מספק אשליה של הזרה אך הופך, למעשה, לנקיטת עמדה מערבית בשדה התרבותי המקומי. אם להעז ולהכליל מניסיוני, הרי שזהו גם המצב של מבקרי התרבות האתנוגרפיים (ואולי גם האחרים) בישראל: הם בעת ובעונה אחת קורבנות של כוחות אידיאולוגיים מקומיים והגמוניה תרבותית, שלא לאמר קולוניאליזם אינטלקטואלי, מבחוץ וגם משתפי-פעולה אתם. ובכך, באופן אירוני, דומה מצבם של מבקרי התרבות, אולי מבלי דעת, לזה של אליטות אינטלקטואליות אחרות בעולם השלישי.

כאן, בנקודת-החיתוך בין מקומיות לזרות, אנו מוצאים את המלכוד של האתנוגרפיה הביקורתית: הצגת "המקרה הישראלי" כהומולוגי למערב צריכה להיות נושא לביקורת ולא הנחה המכוונת אותה. כמטא-נרטיב המצדיק פעילות אתנוגרפית מקומית עשויה ההומולוגיה הזאת ליצור אנרגיה ביקורתית, תחושה של קהילייה מקצועית ולגיטימציה למחקר ולשאלות מחקר ספציפיות (ואולי גם פסקי-זמן ממציאיות קשה ומאיימת); אך היא מתעלמת מן הבעיה המרכזית של החברה הישראלית: מיקומה וזהותה על הרצף התרבותי, הפוליטי ואף הגיאוגרפי של מזרח ומערב, של כאן ושם (וגם של ימין ושמאל) שהיא עצמה הבנתה. אופני ההתמודדות עם בעיה זו, עם הקטיגוריות הכמו-מרחביות המבנות אותה, ועם מיני הפתרונות המוצעים לה, מבקשים עיון ביקורתי. אך פרקטיקה ביקורתית הרואה ומציגה עצמה כ"מערבית", ואשר מתמקדת באופן חלקי בשאלות משנה הנובעות מעמדה אקסיומטית זו, אינה מצוידת בכלים, ביכולת ובעניין לעורר שאלות אלה ולדון בהן.

מבחן זה של הביקורת מרחיק אולי לכת מבסיסו האמפירי הצר - ביקור מולדת בירושלים, 1982, ומכמה טקסטים שתיעדו אותו. אך אם הוא תקף, הרי שלאטונגרף, ובעצם לכל מבקר תרבות ישראלי, מזומנת עבודה, מוצב אתגר: מה שטלאל אסד (Assad 1988) כינה באופן מטפורי "כתיבה חזרה" (writing back) - מעין אנתרופולוגיה הפוכה, אירונית ומעט נקמנית, המתמודדת עם גופי הידע ההגמוניים המציפים את העולם בארטיפקטים שלהם באמצעות כליהם שלהם, ולא פחות מכך, עם מקורותיהם. כתיבה חזרה, לפי הבנתי, היא הזמנה להזרה ולביקורת - כולל ביקורת עצמית - של

אותו קוטב מערבי בתרבות המקומית: האמריקניזציה, המצוינות, כלכלת השוק, ההפרטה, הטכנולוגיה הגבוהה, השבתון, הפוסט מודרניזם וכל שאר הדברים הטובים שאימוצם הדמוגי, הלא-מבוקר והלא-ביקורתי (הרבה פעמים במסווה של "ביקורת") מעוור את עינינו ומנכר אותנו תרבותית ופוליטית מסביבתנו ומעצמנו. ומה שחמור יותר, האימוץ הלא-ביקורתי הזה של המערבי משאיר את המקומיות ואת המחויבות לה טרף קל לדמגוגים מסוג אחר – פוליטיים, תרבותיים, דתיים – שעבורם ביקורת המערב ומי שנתפשים כנציגיו המקומיים, בפוליטיקה כמו באקדמיה, מובילה לדחייה מוחלטת גם של הנציגים וגם של מה שיש להם להציע. אם זה הכיוון, אם אלה השאלות, ואם אלה הסכנות, הרי שמעט רפלקטיביות – או סתם בדיק-בית – היא אולי מקום טוב למבקר התרבות להתחיל בו.

החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב

ינואר 1992

ביבליוגרפיה

- פטאי, ר. גנן המדינה, "אנתרופומטריה ואנתרופולוגיה". הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. גל. 85532. תיק 9/4.
- Agar, M., 1980. *The Professional Stranger*. New York: Academic Press.
- Assad, T., 1988. *Anthropology & the Colonial Encounter*. Atlantic Highlands, N.J.: Humanities Press.
- Ben Ari, E., 1989. "Masks and Soldiering: The Israeli Army and the Palestinian Uprising," *Cultural Anthropology* 4 (4): 372-389.
- Berger, P.L., and T. Luckmann, 1966. *The Social Construction of Reality*. New York: Doubleday.
- Bourdieu, P., 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clifford, J., and G. E. Marcus, 1986. *Writing Culture*. Berkeley: University of California Press.
- Deshen, S., and D. Handelman, 1975. *The Social Anthropology of Israel*. Tel Aviv.
- Diggins, J. P., 1922. *Power, Freedom, and the Failure of Theory*. New York: Norton.
- Goffman, E., 1961. *Asylums*. Garden City, N.Y.: Anchor.
- , 1983. "The Interaction Order." *American Sociological Review* 48: 1-18.
- Hymes, D. H., 1972. *Reinventing Anthropology*. New York: Pantheon Press.
- Katriel, T., 1986. *Talking Straight*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kroeber, A. L., and C. K., Kluckhohn, 1952. *Culture: A Cultural Review of Concepts and Definitions*. New York: Vintage Books.
- Kunda, G., 1986. "Ideology as a System of Meaning: The Case of the Israeli Probation Service" *International Studies of Management and Organization* 16 (1): 54-79.
- Liotard, J. F., 1989. *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Malinowsky, B., 1967. *A Diary in the Strict Sense of the Term*. New York: Harcourt, Brace and World.
- Marcus, G. E., and D. Cushman, 1982. "Ethnographies as Texts," *Annual Review of Anthropology* 11: 25-69.
- Marcus, G. E., and M. J. Fischer, 1986. *Anthropology as Cultural Critique: An Experimental Moment in the Human Sciences*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Marx, E., 1980. *A Composite Portrait of Israel*. London: Academic Press.
- , 1983. "The Future of Social Anthropology." Lecture presented at the annual conference of the Israeli Anthropological Association, Jerusalem.
- Matza, D., 1969. *Becoming Deviant*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
- Said, E. W., 1978. *Orientalism*. New York: Vintage Books.
- , 1983. *The Word, the Text and the Critic*. London: Faber & Faber.
- Shokejd, M., 1988/9. "The Manchester School in Africa and Israel Revisited: Reflections on the Source and Method of an Anthropological Discourse" *Israel Social Science Research* 6: 9-23.

- , Forthcoming, "Commitment and Contextual Study in Anthropology." *Cultural Anthropology*.
- Strauss, A., et al., 1964. *Psychiatric Ideologies and Institutions*. New York: Free Press.
- Tylor, E., [1871] 1958. *Primitive Culture*. 2 vols. New York: Harper & Row, Torchbooks.
- Van Maanen, J., 1988. *Tales of the Field*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Van Teeffelen, T., 1977. *Anthropologists in Israel: A Case Study in the Sociology of Knowledge*. Amsterdam: Anthropologisch-Sociologisch Centrum, Universiteit van Amsterdam.
- , 1978. "The Manchester School in Africa and Israel: A Critique," *Dialectical Anthropology* 3: 67–83. Republished in *Anthropology Ancestors and Heirs*, ed. S. Diamond. The Hague: Mouton Publishers, 1980, 347–376.
- Weber, M., 1949. *The Methodology of the Social Sciences*. New York: Free Press.